

Ryszard Kamiński

Biuletyn socjologii religii

Collectanea Theologica 55/1, 145-163

1985

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN SOCJOLOGII RELIGII

Zawartość: I. BADANIA. Przekonania moralne jako wskaźnik przynależności do parafii w świetle polskich badań socjologicznych. 1. Autorytety w rozstrzyganiu konfliktów moralnych. — 2. Przekonania dotyczące wartości religijno-moralnych. — 3. Przekonania w dziedzinie moralności społecznej. — 4. Przekonania dotyczące etyki małżeńskiej. — 5. Przekonania dotyczące etyki seksualnej. — 6. Wnioski końcowe. II. BIBLIOGRAFIA. Bibliografia prac z zakresu socjologii parafii (1961—1984)*.

I. BADANIA

Przekonania moralne jako wskaźnik przynależności do parafii w świetle polskich badań socjologicznych

W modelu moralności obowiązującym w określonej społeczności kościelnej są zawarte normy i oceny regulujące zachowania jej członków. Kościół katolicki sformułował szereg norm i zasad dla ludzi wierzących, oczekując, że będą one respektowane w życiu codziennym jednostek. Jednostka należąca do grupy religijnej ustosunkowuje się do zespołu norm moralnych przyjętych i propagowanych przez Kościół. Stanowią one swego rodzaju model normatywno-instytucjonalny moralności obowiązującej w grupie religijnej, do której katolik należy. Przyjęcie tych norm jest wyrazem integracji z instytucją religijną, natomiast negowanie ich jest wskaźnikiem rozluźnienia więzi, a tym samym zaniku poczucia przynależności do instytucji religijnej.

W zakres moralności katolickiej wchodzi szeroki wachlarz norm. Należą do nich tak przykazania zawarte w Dekalogu, jak normy ewangeliczne i czysto kościelne. Zespół tych norm, ujęty w system, tworzy model moralności obowiązujący w każdej instytucji i społeczności religijnej¹. Postawy i zachowania moralne katolików należących do tych społeczności religijnych powinny być zorientowane na normy i zinstytucjonalizowane oczekiwania Kościoła².

Z przekonań moralnych zwrócono w dotychczasowych badaniach prowadzonych w KUL³ szczególną uwagę, poza kryteriami i zewnętrznymi autorytetami w rozstrzyganiu konfliktów, na opinie moralne z zakresu moralności społecznej oraz na opinie w dziedzinie małżeńsko-rodzinnej i seksualnej. Zagadnienia te przesądzą też o układzie niniejszego opracowania.

Podobnie jak przekonania religijne, tak i przekonania moralne stanowią

---

* Biuletyn socjologii religii przygotowuje Zakład Socjologii Religii KUL pod kierunkiem ks. Władysława Piwońskiego. Redaktorem obecnego numeru jest ks. Ryszard Kamiński, Lublin.

¹ Por. W. Piwoński, *Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym*, Warszawa 1977, 212.

² Istotne znaczenie ma tu nie tyle charakter normy, ile raczej uzasadnienie, sankcje i motywacje stojące za tymi normami. Por. G. Le Bras, *Études de sociologie religieuse*, t. II, Paris 1956, 575 nn.

³ Uwzględnimy tu wyniki badań przeprowadzonych w 61 parafiach katolickich w latach 1970—1984.

ważny element kształtowania się społecznej przynależności. Badając przekonania moralne, zwrócono szczególną uwagę — poza duchem dyscypliny wobec zewnętrznych autorytetów moralnych i kryterium w rozstrzygnięciu konfliktów moralnych — także na przekonania moralne, dotyczące wartości religijno-moralnych jak też przekonania z zakresu moralności społecznej, małżeńskiej i seksualnej. Są to elementy wyraźnie eksponowane i preferowane w nauczaniu kościelnym, a dewiacje na tym odcinku są piętnowane przez Kościół. Zagadnienia te przesądzą o układzie niniejszego, syntetycznego opracowania. Będzie ono poświęcone przynależności do parafii na poziomie kultury. Chodzić będzie o przedstawienie poziomu partycypacji katolików w zakresie ideologii religijnej. Zmierzać będziemy do przedstawienia poziomu akceptacji nakazów i zakazów Kościoła w dziedzinie moralności religijnej. Omawiając ten aspekt przynależności do parafii, chodzić nam będzie o odpowiedź na pytanie, czy w świetle dotychczasowych badań katolicy mają spójny system religijno-moralny obowiązujący w Kościele, co byłoby wyrazem silnego poczucia przynależności do parafii. Odnotowanie nie-spójnego systemu będzie oznaczać występowanie procesu osłabiania poczucia przynależności do parafii. Tę spójność systemu religijno-moralnego ukażemy w korelacji ze środowiskiem społecznym⁴. W przeprowadzonych analizach chodzić będzie o odpowiedź na pytanie, czy istnieje i jaka jest zależność poziomu przekonań moralnych od środowiska społecznego. Wydaje się, że uwzględniana tu dla poszczególnych typów środowiska społecznego reprezentatywność stanowi dostateczną podstawę do przeprowadzenia zamierzonych analiz.

Zgodność przekonań moralnych z obowiązującym oficjalnym modelem moralności katolickiej jest znaczącym wskaźnikiem zwartości wewnętrznej grupy oraz więzi jej członków z grupą religijną. Parafianin posiadający wiarę refleksyjną, akceptuje normy moralne Kościoła nie z powodu siły tradycji i mechanizmów środowiskowych, ale ze względu na uznanie ich

⁴ Analizowane badania podzieliśmy wg typu środowiska parafialnego na siedem grup. Podstawę zaliczenia do poszczególnych grup miejskich stanowi liczba mieszkańców miasta w roku prowadzenia badań, a w przypadku zaliczenia do parafii wiejskiej lub podmiejskiej — odległość wsi od dużych ośrodków miejskich lub przemysłowych. Grupę A stanowi 6 parafii wielkich miast: parafia św. Jadwigi w Gdańsku, św. Piotra i Pawła w Katowicach, Nowa Huta-Mogiła, św. Jakuba w Szczecinie, MB Częstochowskiej oraz św. Franciszka w Warszawie; Grupę B stanowi 7 parafii średnich miast: badania przeprowadzone w Chełmie, parafii Niepokalanego Serca NMP w Grudziądzu, Serca Jezusowego w Jastrzębiu Zdroju, św. Józefa w Rybniku, św. Bartłomieja w Płocku oraz badania w Puławach i Lublinie. Grupę C stanowi 6 parafii małych miast albo małomiasteczkowo-wiejskich, w których jednak była badana tylko ludność zamieszkała w małych miastach: badania w Busku Zdroju, dzielnicy „Polna” w Grójcu, Kazimierzu, Lubartowie, Lesku i Pruszczu Gdańskim. Grupę D stanowi 8 parafii małomiasteczkowo-wiejskich, w których badana była cała populacja parafialna, tak wiejska, jak i miejska: Chojna Szczecińska, Kartuzy, Łapy, Rejowiec, Łęczna, parafie św. Aleksandra i św. Piotra i Pawła w Suwałkach oraz Oostrów Mazowiecka. Grupę E stanowi 10 parafii podmiejskich: Biała Stara, Dąbrowica, Grabów, Gołęb, Iwoniec, Końskowola, Markuszów, Przybyszówka, Tomaszowice i Wolanów koło Radomia. Grupę F stanowi 18 parafii wiejskich: Berest, Blinów, Dąbrówka Ostrołęcka, Faryny, Górzycy, Husów, Jelonki, Kluszkowice, Kobiuły, Kołaki, Kulesze Kościelne, Lipki Wielkie, Lubiel, Łoje Awissa, Raczki, Szczepankowo, Strzelno. Grupę G stanowi 6 badań prowadzonych wśród ludności PGR Dzierżgoń, Golczewo, Laski Lubelskie, Stary Przylep oraz PGR dawnego powiatu Olecko i Bartoszyce. Zamieszczone tabele przedstawiają średnia z badań dla poszczególnych typów środowiska parafialnego.

wewnętrznej wartości i związku ich ze światopoglądem religijnym. Podstawowe wartości i normy moralne stanowiąc będą punkt odniesienia dla postępowania człowieka we wszystkich dziedzinach.

1. Autorytety w rozstrzygnięciu konfliktów moralnych

Na zachowanie ludzkie wywiera wpływ wiele czynników. Biorąc je pod uwagę pytano ankietowanych parafian, czym kierują się w postępowaniu moralnym, szczególnie gdy muszą rozstrzygać konflikty moralne lub podejmować decyzje życiowe. Chodziło o określenie wpływu tych czynników na życie moralne badanych, a wśród nich wpływu religii i Kościoła.

Tab. 1. Typ środowiska parafialnego a kryteria w rozstrzygnięciu konfliktów i podejmowaniu decyzji życiowych (w %)

Typ środowiska parafialnego	Liczba badanych parafii	Kryteria w rozstrzygnięciu konfliktów moralnych i podejmowaniu decyzji życiowych			
		Sumienie człowieka	Opinia osób duchownych	Nakazy ideologii społecznej	Własna korzyść
Parafie A	4	74,2	6,0	10,6	6,4
Parafie B	3	81,9	6,1	7,9	2,5
Parafie C	2	56,1	—	—	—
Parafie D	4	66,0	—	—	—
Parafie E	3	73,3	15,1	—	5,2
Parafie F	4	66,3	11,7	—	7,0
Parafie G		brak danych			

Z zestawienia wynika, że we wszystkich typach środowisk parafialnych największy odsetek ankietowanych katolików uważa, że najważniejsze kryterium stanowi własne sumienie. Sumienie staje się najbardziej powszechną i zasadniczą normą postępowania moralnego człowieka. Różnice wskaźnikowe między środowiskiem posiadającym najwyższy i najniższy wskaźnik w tej kwestii wynoszą 25%. W poszczególnych typach środowiska parafialnego odnotowano także sporą rozpiętość zakresu wskaźników, np. parafie wielkich miast od 39,3% do 89,4%, w parafiach małych miast od 27% do 85,3% itd. Na drugim miejscu uplasowali się respondenci kierujący się w rozstrzygnięciu problemów moralnych nakazem religii i nauką Kościoła. Tym kryterium kieruje się najwięcej respondentów w środowisku małomiasteczkowym (48,7%) i wiejskim (36,3%), a najmniej w środowisku wielkomiejskim (19,9%). Także i w tej kategorii odnotowano sporą rozpiętość wskaźnikową, np. w parafiach wielkomiejskich od 7,9% do 33%, w parafiach średnich miast od 16,8% do 23,8% itp. Pozostałe czynniki nie odgrywają znaczącej roli i występują rzadziej. Ani ideologia społeczna, ani opinia osób duchownych, przyjaciół, kolegów, najbliższej rodziny i społeczeństwa nie funkcjonują w żadnym typie środowiska parafialnego jako główny wyznacznik postępowania moralnego. Owszem, i w tych kryteriach odnotowano znaczne różnice między środowiskiem wielko- i średniomiejskim a pozostałymi środowiskami. Opinię osób duchownych np. dwukrotnie więcej respondentów ze środowiska wiejskiego traktuje jako najważniejsze kryterium w rozstrzygnięciu problemów moralnych i życiowych (parafie podmiejskie 15,7% i parafie wiejskie 11,7%) niż parafii wielkich i średnich miast (6% i 6,1%). Podobne proporcje

zachodzą w traktowaniu opinii najbliższej rodziny (parafie wiejskie 25,9%, parafie wielkomiejskie 7,2%). We wszystkich typach środowiska odnotowano sporą rozpiętość zakresu wskaźników, co wskazywałoby, że specyfika poszczególnych parafii jest też elementem różnicującym wypowiedzi respondentów w tej kwestii.

Jeżeli parafianie kierują się przede wszystkim sumieniem jako subiektywną normą moralności, to powinni również mieć ducha dyscypliny w stosunku do obiektywnej normy moralności, wyrażającej się w autorytecie nauczającego Kościoła. Duch dyscypliny będzie stanowił także ważny czynnik w integracji społecznej parafii. W niektórych uwzględnianych tu badaniach stawiano respondentom pytanie dotyczące ducha dyscypliny. Chodziło o określenie, w jakim stopniu parafianie wykazują ducha dyscypliny wobec autorytetu Kościoła. Na pytania: czy może panu(i) coś nakazać w sprawach sumienia papież, biskup, proboszcz, spowiednik? — otrzymano następujące odpowiedzi:

Tab. 2. Typ środowiska parafialnego a stosunek parafian do autorytetu przywódców religijnych w sprawach moralności (w %).

Typ środowiska parafialnego	Liczba badanych parafii	Autorytet przywódców religijnych w sprawach moralności			
		papież	biskup	proboszcz	spowiednik
Parafie A	2	47,8	46,4	47,6	64,5
Parafie B	1	49,6	43,8	40,8	56,7
Parafie C		brak danych			
Parafie D		brak danych			
Parafie E	1	53,8	57,5	58,9	—
Parafie F	1	64,7	69,8	71,3	—
Parafie G		brak danych			

Autorytet spowiednika w sprawach moralności akceptowany jest w najwyższym stopniu przez respondentów (przynajmniej w parafiach wielkich i średnich miast). Wynika to z bezpośredniego kontaktu spowiednika z penitentami oraz z jego funkcji sakramentalnej i wychowawczej. Średnio 27,9% badanych osób w parafiach wielkich miast i 31,8% w parafiach średnich miast uważa, że spowiednik nie może im nic nakazać w sprawach moralności. Natomiast 2,9% badanych w parafiach wielkich miast i 11% w parafiach średnich miast nie wypowiedziało się na ten temat.

Opinia respondentów o uprawnieniu innych autorytetów kościelnych kształtuje się na zbliżonym poziomie. W środowisku wiejskim znacznie większy odsetek respondentów skłonny jest uznać kompetencje papieża, biskupa i proboszcza do ingerencji w sprawy moralności. Różnice te są znaczne we wszystkich trzech przypadkach. Być może w tej grupie respondentów zachowały się postawy tradycyjne, w których indentyfikuje się katolicyzm z posłuszeństwem i autorytarną władzą. Stąd preferują oni najczęściej dyrektywy autorytatywne i nieodwołalne.

Duży odsetek respondentów wypowiedział się negatywnie lub niezdecydowanie w sprawie uprawnień władzy kościelnej do wydawania dyrektyw w sprawach sumienia i moralności. Wyższe wskaźniki w tej sprawie otrzymano w parafiach wielko- i średniomiejskich niż w parafiach podmiejskich czy wiejskich. Przykładowo można tu przytoczyć, że autorytet papieża w sprawach sumienia i moralności neguje 41,4% respondentów z parafii wielkomiejskich i 20,1% z parafii wiejskich; autorytet biskupa w teże dzie-

dzinie neguje 43,5% ankietowanych z parafii wielkomiejskich i 41,8% z parafii średnich miast, zaś autorytet proboszcza neguje 41,5% z parafii wielkomiejskich i 43,8% z parafii średnich miast i tylko 21,2% z parafii wiejskich. Według tej grupy respondentów sprawy moralności stanowią dziedzinę spraw osobistych, a sumienie jest wystarczającą instancją do rozstrzygnięcia spraw religijno-moralnych.

Podobnie spore są odsetki respondentów niezdecydowanych i nie mających swego zdania w omawianej kwestii. Badania ukazały, że w parafiach wielkomiejskich jest takich respondentów 5,1% odnośnie autorytetu papieża, 6% w sprawie autorytetu biskupa i 4,8% odnośnie autorytetu proboszcza; w parafiach średnich miast 11,1% co do autorytetu papieża, 13,9% autorytetu biskupa i 14,9% odnośnie autorytetu proboszcza w sprawach moralności i w parafiach wiejskich 10,1% w sprawie autorytetu papieża i 2% odnośnie autorytetu proboszcza.

Kwestionowanie autorytetu przywódców religijnych w sprawach moralności jest zapewne wyrazem nielojalności wobec grupy religijnej. Może to także świadczyć o rozluźnieniu poczucia przynależności do Kościoła i parafii, z którymi ci przywódcy są identyfikowani jako ich czołowi reprezentanci. Na ten niski stosunkowo odsetek aprobujących autorytet przywódców religijnych w sprawach moralności ma wpływ wiele czynników. Tutaj możemy tylko nadmienić, że jednym z tych czynników, być może wcale nie najważniejszym, jest brak bezpośredniego kontaktu tych przywódców z katolikami. Więż ideologiczna z katolicyzmem w zakresie norm moralnych jest prawdopodobnie osłabiana przez silne oddziaływanie i naciski treści emitowanych przez środki masowego przekazu. Podważają one zaufanie do modelu moralności katolickiej i ustawiają ludzi bardziej liberalnie wobec autorytetu przywódców religijnych w sprawach moralności.

Przechodząc do syntetycznego przedstawienia przekonań moralnych, będziemy chcieli ukazać zarówno poglądy badanych na różne zjawiska moralne, jak i ocenę tych zjawisk w odniesieniu do modelu obowiązującego w Kościele. Znajdzie to wyraz w aprobacie lub dezaprobatie, pochwalę lub naganie. Wyodrębnimy tu cztery grupy zagadnień: przekonania dotyczące wartości religijno-moralnych, przekonania w dziedzinie moralności społecznej, przekonania w dziedzinie moralności małżeńskiej, przekonania w dziedzinie etyki seksualnej.

2. Przekonania dotyczące wartości religijno-moralnych

Zwrócimy tu uwagę na najważniejsze przykazania i obowiązki katolików oraz najcięższy grzech w świadomości respondentów.

Najważniejszą normą postępowania dla katolika jest przykazanie miłości Boga i bliźniego. Nauka Chrystusa jest określana jako orędzie miłości i przebaczenia. W nauczaniu kościelnym podstawowe miejsce zajmuje przykazanie miłości Boga i bliźniego.

W niektórych z analizowanych tutaj badań uwzględniono pytanie o najważniejsze przykazania katolików. Otrzymane wyniki prezentuje tabela.

Jak wynika z przedstawionego zestawienia, tylko niewielka liczba respondentów, i to we wszystkich środowiskach społecznych, potrafiła poprawnie odpowiedzieć. Poprawna odpowiedź nie musi świadczyć o tym, że przykazanie miłości Boga i bliźniego jest najważniejsze w życiu religijnym badanych. Świadczy to jednak o tym, iż respondenci posiadają świadomość ich znaczenia z punktu widzenia nauczania Kościoła. Znaczna część badanych nie widzi żadnej różnicy między przykazaniami obowiązującymi katolików. Według nich wszystkie przykazania są jednakowo ważne, na jednej płaszczyźnie stawiają przykazania Boże i kościelne. Znaczne są też wskaźniki tych, którzy nie wymienili przykazania miłości Boga i bliźniego, ale różne szczegółowe przykazania, lub po prostu nie wiedzieli, jakie powinno być stanowisko ka-

Tab. 3. Typ środowiska parafialnego
a najważniejsze przykazania obowiązujące katolików (w %).

Typ środowiska parafialnego	Liczba badanych parafii	Najważniejsze przykazania katolików		
		Miłość Boga i bliźniego	Wszystkie jednakowo ważne	Pewne szczególnie nakazy
Parafie A	1	28,5	19,6	9,7
Parafie B	1	14,7	35,5	32,4
Parafie C	2	26,9	35,6	17,5
Parafie D	1	16,8	—	—
Parafie E	4	11,7	49,7	17,5
Parafie F	3	34,5	35,2	13,0

tolika w tej kwestii. Trudno jest powiedzieć, czy respondenci wymienili te szczególnie nakazy ze względu na to, że są one według nich najważniejsze, czy też dlatego, że utkwiły im właśnie w pamięci.

W niektórych z rozpatrywanych tu badań pytano respondentów, co sądzą o przykazaniu miłości Boga i bliźniego. Badania prowadzone w Grudziądzu odsłoniły słabe rozeznanie w najważniejszym przykazaniu moralności chrześcijańskiej. Tylko 48% respondentów w Grudziądzu uważa, że trzeba powstrzymać się od pracy w dni świąteczne ze względu na Boga, aż 23% stwierdziło, że nie liczy się z tym nakazem, a 27% nie ma wyrobionego poglądu w tej kwestii. Badania w tymże mieście wykazały, że tylko 30% respondentów uważa, że miłość bliźniego jest nakazem Ewangelii, który trzeba realizować w życiu, 26% ankietowanych stwierdziło wprost, że jest to przykazanie nie mające zastosowania w życiu i 40% nie miało wyrobionego poglądu i nie wie, czy to przykazanie jest możliwe do zachowania w praktyce⁵. Podobne badania prowadzone w parafii św. Franciszka z Asyżu w Warszawie wykazały, że tylko 41,2% respondentów uważa, iż przykazanie miłości ma zastosowanie w życiu codziennym⁶.

Z przekonania o najważniejszym przykazaniu katolików wypływa następne pytanie — o najważniejsze obowiązki katolika. Obowiązki wiążą się z normami, znajdując w nich swoje uzasadnienie. Chociaż obowiązki nie dotyczą bezpośrednio norm nakładanych na katolików, to jednak z akcentowania niektórych obowiązków można wnioskować, jakie normy są preferowane.

Różnice wskaźnikowe między obowiązkami religijnymi a moralnymi są nieznaczne. W poszczególnych grupach obowiązków katolika⁷ widać zróżnicowanie ze względu na typ środowiska społecznego. Najbardziej jest to do-

⁵ Cz. Poloczek, *Pochodzenie środowiskowe a religijność katolików na przykładzie parafii Niepokalanego Serca NMP w Grudziądzu*, Lublin 1983, 210—221 (mps pracy doktorskiej, Archiwum KUL).

⁶ Por. J. Gryciuk, *Struktura demograficzna i społeczna a religijność katolików wielkiego miasta na przykładzie parafii św. Franciszka z Asyżu w Warszawie*, Lublin 1981, tab. 72 (mps pracy doktorskiej, Archiwum KUL).

⁷ Obowiązki religijne obejmują różne kwestie związane z religijną postawą katolików. Grupa obowiązków rytualnych sprowadza się do różnych zachowań religijno-rytualnych, np. pacierz, Msza św., komunія itp. Grupa obowiązków moralnych obejmuje różne aspekty życia moralnego. Por. W. Piwoarski, *Religijność wiejska w warunkach urbanizacji*, Warszawa 1971, 157—158.

Tab. 4. Typ środowiska parafialnego a najważniejsze obowiązki katolika (w %).

Typ środowiska parafialnego	Liczba badanych parafii	Najważniejsze obowiązki katolika		
		Obowiązki religijne	Obowiązki rytualne	Obowiązki moralne
Parafie A	4	28,8	26,8	38,4
Parafie B	3	33,4	31,8	22,9
Parafie C	4	32,4	33,3	27,4
Parafie D	7	42,5	16,0	26,7
Parafie E	7	25,3	40,1	29,1
Parafie F	7	31,9	41,9	11,5
Parafie G	4	20,0	54,4	18,1

strzegalne w grupie obowiązków rytualnych (wskaźniki respondentów, z jednym tylko wyjątkiem, wzrastają od parafii wielkowiejskich poprzez typy pośrednie aż do parafii wiejskich i PGR) oraz obowiązków moralnych (w tej grupie obowiązków wskaźniki respondentów zmniejszają się począwszy od parafii wielkowiejskich poprzez typy pośrednie w kierunku parafii wiejskich i PGR). Grupa osób, które nie zdecydowały się na wybór najważniejszych obowiązków katolika, jest stosunkowo nieliczna.

W zależności od akcentowania rodzaju obowiązków, można mówić o typach katolików: religijnych, rytualistycznych oraz konsekwencyjnych. W środowisku wiejskim najbardziej rozpowszechniony jest typ katolików rytualistycznych. Wiąże się to z modelem religijności tradycyjnej i z profilem duszpasterstwa preferującego ten rodzaj obowiązków. Przekonuje o tym także duża rozpiętość wskaźników w badaniach poszczególnych parafii, należących do tego samego typu środowiska społecznego (np. w parafiach wielkowiejskich dla obowiązków religijnych zakres wskaźników wynosi od 21,9% do 37,9%, dla obowiązków rytualnych od 6,5% do 41,3% i dla obowiązków moralnych od 9,4% do 65,9%; w grupie parafii wiejskich zakres wskaźników dla obowiązków religijnych wynosi od 14,9% do 84,2%, dla obowiązków rytualnych od 5% do 74% i dla obowiązków moralnych od 0,8% do 24,6%).

Tab. 5. Typ środowiska parafialnego a najcięższy grzech w świadomości badanych (w %).

Typ środowiska parafialnego	Liczba badanych parafii	Najcięższy grzech w świadomości badanych			
		Grzechy związane z moralnością	Grzechy związane z wiarą	Grzechy związane z kultem	Wszystkie jednakowo ważne
Parafie A	1	brak danych			
Parafie B	1	82,9	6,9	1,8	1,3
Parafie C	2	84,2	6,8	2,2	1,7
Parafie D	2	73,5	8,3	1,2	—
Parafie E	4	71,2	9,1	6,2	6,0
Parafie F	4	73,4	14,1	5,0	6,7
Parafie G	2	81,2	11,3	2,0	1,7

Na hierarchię wartości religijnych prafian rzutuje także ocena rodzaju grzechów. Opinia o hierarchii grzechów wskazuje pośrednio na hierarchię wartości religijnych w poszczególnym środowisku społecznym.

Z powyższego zestawienia wynika, że hierarchia grzechów u respondentów jest inna niż w zakresie obowiązków. We wszystkich typach środowiska społecznego najwyższe wskaźniki osiągnęły grzechy związane z moralnością, na drugim miejscu grzechy związane z wiarą i na trzecim — z kultem⁸. Stosunkowo niewielki jest odsetek osób, dla których wszystkie grzechy są jednakowo ważne. Odnotowano także mniejszy niż przy opinii o najważniejszym przykazaniu i najważniejszym obowiązku zakres wskaźników w poszczególnych typach środowiska parafialnego (np. przy grzechach dotyczących wiary wskaźniki kształtują się dla parafii małomiasteczkowych od 6,4% do 7,2%, dla parafii podmiejskich od 7,9% do 9,9% i dla parafii wiejskich od 6,1% do 18,8%; — kultu — dla parafii małomiasteczkowych od 1,9% do 2,6%, dla parafii wiejskich od 4,6% do 5,4; — moralności — dla parafii małomiasteczkowych od 82,0% do 86,5%, w parafiach wiejskich od 73,3% do 85,8%).

3. Przekonania w dziedzinie moralności społecznej

Oddzielnym działem z zakresu przekonań moralnych jest etyka społeczna drugiego miejsca grzechy związane z wiarą i na trzecim — z kultem⁹. styczny charakter akceptacji norm chroniących własność różnicuje się, jak się wydaje, w zależności od typu własności. Postawy wobec własności prywatnej, spółdzielczej i państwowej, chociaż nie stanowią odizolowanych treści, nie są jednak identyczne. W analizowanych tu badaniach uwzględniano dwa pytania: jedno dotyczące własności prywatnej i drugie — własności społecznej.

Tab. 6. Typ środowiska parafialnego a przekonania dotyczące kradzieży mienia prywatnego i społecznego (w %).

Typ środowiska parafialnego	Liczba badanych parafii	Uważane za moralnie złe		
		Kradzież mienia prywatnego	Liczba badanych parafii	Kradzież mienia społecznego
Parafie A	3	83,8	3	67,8
Parafie B	2	92,5	1	76,5
Parafie C	3	90,6	3	79,7
Parafie D	3	87,2	4	76,2
Parafie E		b r a k d a n y c h		
Parafie F	4	90,2	4	75,5
Parafie G	—	—	3	60,4

Chociaż etyka katolicka jednoznacznie kwalifikuje naruszenie własności prywatnej i państwowej, to jednak oceny moralne katolików różnicują się w sposób znaczny. Powyższe zestawienie potwierdza zjawisko wypowiedania bardziej rygorystycznych ocen moralnych wobec naruszania własności prywatnej i bardziej liberalnych wobec własności społeczno-państwowej. We wszystkich typach środowisk parafialnych wyższe wskaźniki akceptacji osiągnięto dla norm chroniących własność prywatną. Różnice te w przypadku

⁸ Wśród grzechów związanych z moralnością respondenci wymieniali najczęściej: zabójstwa, wyrządzenie krzywdy bliźniemu, kradzież, pijaństwo, bójki, nieposzanowanie rodziców itp. Z grzechów dotyczących wiary wymieniano najczęściej „wyrzeczenie się Boga”, „wyrzeczenie się wiary”, „bluznierstwo”, „świętokradztwo”, „szkalowanie Kościoła” itp.

badań w parafiach wielkich i średnich miast oraz parafii wiejskich wynoszą ok. 15%, a w innych typach parafii są tylko nieznacznie niższe.

Zagadnieniem związanym z poszanowaniem cudzej własności jest łapownictwo⁹. Otrzymane w badaniach wyniki przedstawia kolejna tabela.

Tab. 7. Typ środowiska parafialnego a etyczna ocena łapownictwa (w %).

Typ środowiska parafialnego	Liczba badanych parafii	Etyczna ocena łapownictwa		
		Uważa za moralnie złe	Nie uważa za moralnie złe	Uzależnienia od okoliczności
Parafie A	2	64,0	11,8	15,4
Parafie B	1	70,2	9,9	13,5
Parafie C	3	78,5	5,8	12,9
Parafie D	1	79,5	11,0	6,0
Parafie E		brak danych		
Parafie F	4	73,0	9,9	10,9
Parafie G		brak danych		

Zróznicowanie w akceptacji normy zakazującej łapownictwa jest w podobny sposób uwarunkowane środowiskowo jak zabieranie cudzej własności. Łapownictwo zostało uznane za zło moralne najwyżej w parafiach małomiasteczkowych i małomiasteczkowo-wiejskich, a najniżej w parafiach wielkomiejskich.

Omówione tu trzy normy, odnoszące się do współżycia społecznego, są w najniższym stopniu akceptowane przez respondentów środowiska wielkomiejskiego, a w najwyższym — przez mieszkańców małych miast i wsi.

Spośród norm rytualnych uwzględniono w badaniach stosunek respondentów do nakazu przestrzegania postów. Norma ta wchodzi w skład przykazania kościelnego, którego przestrzeganie obowiązuje pod grzechem. Z drugiej strony zmiany społeczno-kulturowe spowodowały rozluźnienie dyscypliny kościelnej. W takim kontekście interesujący staje się zasięg akceptacji wspomnianej normy przez parafian różnych środowisk.

Tab. 8. Typ środowiska parafialnego a znaczenie postu w życiu religijnym katolika (w %).

Typ środowiska parafialnego	Liczba badanych parafii	Akceptacja normy nakazującej post		
		Tak	Nie	Nie ma zdania
Parafie A	4	64,2	15,2	2,7
Parafie B	3	65,1	27,4	5,0
Parafie C	2	72,9	14,3	11,3
Parafie D	3	62,4	16,1	12,2
Parafie E	4	63,8	32,6	1,9
Parafie F	4	81,2	5,3	2,4
Parafie G	3	44,1	55,0	—

⁹ Łapownictwo określa się jako przyjmowanie korzyści albo jej obietnicy przez funkcjonariuszy publicznych (bierne) lub udzielanie korzyści albo jej obietnicy funkcjonariuszom publicznym (czynne). Por. *Encyklopedia powszechna PWN*, t. II, Warszawa 1980, 783.

We wszystkich typach środowisk więcej niż połowa respondentów docenia znaczenie postu dla życia religijnego katolików. Charakterystyczna jest różnica wartości wskaźnikowych osób aprobujących post w uwzględnianych tutaj typach środowiskowych. Najwyższe wskaźniki osiągnięto w środowisku wiejskim, a najniższe w PGR. Można przypuszczać, że im bardziej heterogeniczne jest środowisko i słabiej związane z tradycją, tym mniej jest osób, dla których post ma znaczenie w życiu religijnym.

4. Przekonania dotyczące etyki małżeńskiej

W nauczaniu kościelnym są akcentowane normy odnoszące się do moralności małżeńsko-rodzinnej. Wszystkie opinie dotyczące tej grupy norm podzielimy na dwie grupy: przekonania dotyczące moralności małżeńskiej i przekonania dotyczące etyki seksualnej.

Do pierwszej grupy zaliczymy opinie o związkach małżeńskich kościelnych i cywilnych, rozwodach oraz wierności małżeńskiej.

Tab. 9. Typ środowiska parafialnego a opinie dotyczące małżeństwa bez ślubu kościelnego (w %).

Typ środowiska parafialnego	Liczba badanych parafii	Małżeństwo bez ślubu kośc. niewłaściwe	Małżeństwo bez ślubu kośc. właściwe	To zależy od okoliczności
Parafie A	3	67,4	16,4	16,8
Parafie B	2	77,3	6,4	13,8
Parafie C	2	84,9	3,6	10,9
Parafie D	3	79,6	8,8	11,0
Parafie E	3	91,5	4,3	3,1
Parafie F	5	91,2	4,1	2,2
Parafie G		b r a k d a n y c h		

Parafianie w zdecydowanej większości przywiązują duże znaczenie do ślubu kościelnego i tym samym wykluczają możliwość poprzestania tylko na kontrakcie cywilnym. Z tabeli widać, że zmiana stosunku do stanowionych przez Kościół norm i dyrektyw moralnych następuje w środowisku wiejskim znacznie wolniej niż w mieście. Ale i na wsi, mimo manifestowanych dość powszechnie zewnętrznych więzi z religią, dokonuje się przeobrażenie stosunku do norm moralnych. W sferze moralności małżeńsko-seksualnej zmiany te są szczególnie uderzające.

Przedstawione zestawienie ukazuje duże różnice wskaźnikowe między respondentami środowisk wielkich i średnich miast a środowiskiem wiejskim — w preferowaniu małżeństwa ze ślubem kościelnym. Różnica między środowiskiem wielkomiejskim a wiejskim wynosi niemal 24%. Odnotowano również w poszczególnych środowiskach społecznych mniejszą rozpiętość w zakresie wskaźników akceptacji małżeństw tylko ze ślubem kościelnym, np. w parafiach miejsko-wiejskich zakres wskaźników wynosi od 77,6% do 81,8%, a w parafiach wiejskich od 82,8% do 97,6%.

W nauczaniu kościelnym małżeństwo jest ujmowane jako sakrament, czyli widzialny znak niewidzialnej łaski udzielonej małżonkom do wypełnienia przyjętych przez nich zadań rodzicielskich. Uświęconemu przez sakrament związkowi małżeńskiemu przysługuje atrybut nierozzerwalności. Kościół nie uznaje rozwodów, a sądy kościelne orzekają jedynie nieważność zawartego w kościele związku małżeńskiego. Pytanie o etyczną stronę rozwodów w kontekście rygorystycznej nauki Kościoła o bezwarunkowej nierozzerwalności związku małżeńskiego jest ważnym wskaźnikiem prawomyślności

w dziedzinie norm etycznych Kościoła. W odpowiedziach tych chodziło o akceptację stanowiska Kościoła występującego przeciw rozwodom oraz o aprobatę względnie dezaprobatę samych rozwodów.

* Tab. 10. Typ środowiska parafialnego a etyczna ocena rozwodów (w %).

Typ środowiska parafialnego	Liczba badanych parafii	Akceptacja normy zabraniającej rozwodów		
		Uważa za moralnie ze	Nie uważa za moralnie ze	Uzależnia od okoliczności
Parafie A	5	41,9	18,2	33,0
Parafie B	7	56,6	15,2	26,8
Parafie C	5	60,7	14,1	23,5
Parafie D	8	70,1	9,2	14,5
Parafie E	10	72,3	11,9	14,7
Parafie F	10	80,2	8,4	7,4
Parafie G	5	82,5	6,8	11,1

Wskaźniki akceptacji normy zabraniającej rozwodów we wszystkich typach środowisk społecznych są przeciętnie o 10% niższe od akceptacji małżeństw tylko kościelnych. W parafiach wielkomijskich zaledwie 41,9% opowiedziało się przeciw rozwodom, uznając je za przejaw niemoralności. W parafiach wiejskich wskaźnik tych osób jest bez mała dwukrotnie wyższy i wynosi 82,5%. W obu wspomnianych środowiskach znaczne są też różnice wskaźnikowe wśród respondentów, którzy wyrazili pełną aprobatę dla rozwodów bądź aprobatę z zastrzeżeniami, albo zajęli postawę niezdecydowaną. Fakt ten można interpretować jako wskaźnik większego rozluźnienia w mieście niż na wsi rygoryzmu w uznawaniu normy nierozwrotności małżeństwa, tak mocno podkreślanej w oficjalnym nauczaniu Kościoła. Świadczy to też o szerszej w mieście niż na wsi — aprobacie społecznej dla rozwodów.

Następna opinia z dziedziny moralności małżeńskiej dotyczy wierności małżeńskiej.

Tab. 11. Typ środowiska parafialnego a moralna ocena wierności małżeńskiej (w %).

Typ środowiska parafialnego	Liczba badanych parafii	Moralna ocena wierności małżeńskiej		
		Akceptuje normę nakazującą	Nie akceptuje normy nakazującej	Akceptację uzależnia od okoliczności
Parafie A	4	56,9	17,1	17,3
Parafie B	6	82,1	5,6	9,7
Parafie C	4	85,7	4,3	5,6
Parafie D	8	82,5	7,3	6,5
Parafie E	8	92,5	2,8	2,5
Parafie F	10	91,5	4,8	1,3
Parafie G	4	87,8	6,0	3,2

Znacznie większym rygoryzmem niż w przypadku etycznej oceny rodów odznaczają się przekonania dotyczące wierności małżeńskiej. We wszystkich środowiskach, poza wielkimi miastami, tylko niewielki odsetek osób nie uznaje normy religijnej, nakazującej wierność małżeńską. Ta norma moralności małżeńskiej traktowana jest rygorystycznie, a zdrada małżeńska spotyka się z bardzo wysoką dezaprobatą. Różnica między akceptacją tej normy przez respondentów wielkich miast a pozostałych środowisk jest znaczna i wynosi od 24% do 34%. Sledząc zakres wskaźników w analizowanych badaniach można, jak się wydaje, odnotować, że im bardziej heterogeniczne środowisko, tym większe nasilenie opinii moralnych różnych od ogłoszonych w Kościele.

5. Przekonania dotyczące etyki seksualnej

Postawy moralne katolików w dziedzinie seksualnej omówimy na przykładzie kilku norm moralności katolickiej. O wyborze tych norm zdecydowała tematyka badań, które analizujemy. Uwzględnimy więc tu następujące normy zakazujące: stosunki przedmałżeńskie, stosowanie środków antykoncepcyjnych oraz przerywanie ciąży. Poziom akceptacji i odrzucania przyjętych w badaniach norm moralności religijnej obowiązującej w Kościele katolickim ukazany zostanie w trzech tabelach.

Pierwsza norma dotyczy rozpoczęcia współżycia seksualnego. W modelu moralności katolickiej do współżycia seksualnego uprawnia zawarcie ślubu kościelnego. Pytano więc badanych o ocenę współżycia małżeńskiego w okresie między ślubem cywilnym a kościelnym.

Tab. 12. Typ środowiska parafialnego
a ocena pożycia małżeńskiego
po ślubie cywilnym a przed kościelnym (w %).

Typ środowiska parafialnego	Liczba badanych parafii	Akceptuje normę zakazującą	Nie akceptuje normy zakazującej	To zależy od okoliczności
Parafie A	4	38,7	27,3	21,7
Parafie B	7	50,8	30,0	12,8
Parafie C	6	56,3	30,8	8,3
Parafie D	6	73,5	13,2	12,1
Parafie E	9	76,5	12,8	6,1
Parafie F	9	79,8	9,3	3,3
Parafie G	5	76,6	11,6	6,1

Uzyskane wyniki wskazują, że akceptacja obowiązującego w modelu moralności katolickiej momentu rozpoczęcia współżycia seksualnego jest uwarunkowana środowiskowo. Dwukrotnie więcej respondentów z parafii wielkomiejskich nie uznaje tej normy moralności. Ale nawet w parafiach wiejskich ponad 20% normy tej w jakiś sposób nie uznaje. Może to być wynikiem waloryzacji w świadomości badanych ślubu cywilnego. Zakres uzyskanych informacji nie pozwala jednak rozstrzygnąć tego problemu jednoznacznie. Tak czy inaczej, dla 1/5 badanych na wsi i 3/5 w wielkim mieście oraz 1/2 w średnim mieście owa norma nie wydaje się być decydującym czynnikiem, rozstrzygającym o momencie rozpoczęcia współżycia seksualnego.

Kościół opowiada się za zachowaniem określonego porządku pożycia seksualnego w małżeństwie. Wszelka dysocjacja między aktem seksualnym a pożyciem spowodowana przez sztuczne środki antykoncepcyjne jest uznawana za akt niemoralny.

Tab. 13. Typ środowiska parafialnego
a stosunek do normy moralnej
zabraniającej stosowania w pożyciu małżeńskim
środków antykoncepcyjnych (w %).

Typ środowiska parafialnego	Liczba badanych parafii	Akceptacja normy zakazującej		
		tak	nie	to zależy
Parafie A	4	28,4	41,4	17,6
Parafie B	6	32,6	39,7	16,1
Parafie C	5	47,9	24,7	15,8
Parafie D	8	60,0	19,6	11,3
Parafie E	8	67,0	12,3	11,2
Parafie F	9	74,9	11,3	5,7
Parafie G	5	63,8	12,6	6,7

Dane z powyższej tabeli potwierdzają, że zakaz Kościoła, zabraniający katolikom stosowania środków antykoncepcyjnych, jest normą odrzucaną częściej niż wcześniej omawiane normy. W parafiach miejskich większość respondentów w jakiś sposób nie uznaje tej normy. Wskaźniki akceptacji tejsze normy w parafiach wiejskich są ponad dwa razy wyższe niż w środowisku miejskim. Zależność akceptacji tej normy zakazującej od środowiska jest wyraźna. Ponadto w poszczególnych grupach środowiskowych odnotowano dużą rozpiętość wskaźnikową.

Etyka chrześcijańska stoi na stanowisku, że spędzanie płodu nie może być środkiem regulacji urodzeń¹⁰. Ze strony Kościoła przerywanie ciąży jest bezwarunkowo zabronione i obłożone sankcją grzechu i kar kanonicznych. Uzyskane w badaniach odpowiedzi na temat akceptacji tej normy przedstawia kolejna tabela.

Tab. 14. Typ środowiska parafialnego
a akceptacja normy zabraniającej przerywania ciąży (w %).

Typ środowiska parafialnego	Liczba badanych parafii	Akceptują normę zakazującą przerywania ciąży	Nie akceptują normy zakazującej przerywania ciąży	Uzależniają akceptację od okoliczności
Parafie A	5	46,9	13,9	22,7
Parafie B	7	60,5	11,7	25,6
Parafie C	6	73,4	13,2	12,5
Parafie D	8	75,5	8,6	10,0
Parafie E	9	85,8	3,7	8,1
Parafie F	9	88,3	5,8	2,7
Parafie G	5	91,5	4,1	2,9

Uzyskane wyniki wskazują, że akceptacja zasady moralnej mającej na celu ochronę nie narodzonego dziecka, aczkolwiek nie ma charakteru powszechnego, to jednak cieszy się wysoką aprobatą. Powyższe zestawienie w sposób wyraźny ukazuje zależność akceptacji tej normy zakazującej od

¹⁰ Por. B. Häring, *Małżeństwo w dobie obecnej*, w: *Nauka Chrystusa*, pod red. B. Häringa, t. V, Poznań 1966, 303.

typu środowiska. W parafiach wiejskich niemal dwukrotnie więcej respondentów akceptuje tę normę niż w parafiach wielkomiejskich. Odsetek badanych w parafiach wielkich i średnich miast, którzy dopuszczają bezwarunkowo albo w pewnych okolicznościach przerywanie ciąży, jest kilkakrotnie wyższy niż w środowisku wiejskim. We wszystkich typach środowiskowych różnice w zakresie wskaźników akceptacji tej normy wynoszą od 30% do 40%.

6. Wnioski końcowe

Dotychczasowe analizy wykazały, że stosunek parafian do norm moralności katolickiej jest niejednorodny, a rola poszczególnych elementów systemu religijno-moralnego w tworzeniu więzi grupowej jest zróżnicowana. Każda norma moralności odstawia różny zasięg jej akceptacji ze strony parafian. Tradycyjna więź z parafią ulega procesowi przeobrażeń. Widoczne jest to w płaszczyźnie przekonań moralnych.

Przedstawione wyniki badań upoważniają do stwierdzenia, że przynależność katolików do parafii w zakresie przekonań moralnych uwarunkowana jest typem środowiska społecznego. Środowiska zaangażowane w procesie przemian społeczno-kulturowych wykazały się znacznie niższymi wskaźnikami akceptacji norm moralnych niż pozostałe. Im środowisko jest bardziej heterogeniczne, „otwarte” i odznacza się niższym poziomem stabilizacji, tym więcej występuje w nim osób ze słabym poczuciem przynależności do parafii. Wyraża się to w niskim poziomie aprobaty norm moralności religijnej.

Godny odnotowania jest fakt, że hierarchiczny układ uznawania norm moralności jest prawie jednakowy we wszystkich typach środowiska parafialnego. Zestawienie wyników badań potwierdza, jak się wydaje, występowanie u katolików pewnego konformizmu w podejściu do spraw religijnych. Im bardziej zasady moralne wiążą praktycznie katolików, tym częściej są odrzucane. Mimo deklaracji o przynależności badanych do Kościoła, występuje niejednokrotnie niski poziom akceptacji norm moralnych.

Parafia traci na znaczeniu w zakresie propagowania i kontroli moralności katolickiej, najbardziej w dużych skupiskach miejskich. Nasuwa się tu postulat, że jeżeli parafia chce utrzymać więź z katolikami dużych miast, to musi wypracować nowe formy oddziaływania na swoich członków w zakresie propagowania norm moralności katolickiej.

ks. Ryszard Kamiński, Lublin

II. BIBLIOGRAFIA

Bibliografia prac z zakresu socjologii parafii (1961—1984)

Trudno jest mówić o parafii *sic et simpliciter*, ponieważ nie ma parafii idealnej, ale są konkretne, istniejące w zróżnicowanych uwarunkowaniach i mające różny profil organizacyjny i strukturalny. Tę konkretną rzeczywistość parafialną przybliżają nam badania i refleksja socjologiczna nad parafią, rozwijające się od kilkudziesięciu lat. Owocem tych zainteresowań było powstanie wielu książek, artykułów i rozpraw poświęconych socjologii parafii i duszpasterstwa realizowanego w jej ramach.

Ponieważ opublikowano zestawienie prac z zakresu socjologii parafii do roku 1961¹¹, przeto podajemy tutaj tylko drukowane prace o parafii, powsta-

¹¹ Por. J. M a j k a, *Bibliografia prac z zakresu socjologii parafii i pokrewnych zagadnień parafii (do roku 1960)*, Ateneum Kapłańskie 53(1961) nr 317, 260—268.

że po roku 1960, a ściślej mówiąc — w czasie trwania Soboru Watykańskiego II i w okresie posoborowym.

Acquaviva S.: *Der Untergang des Heiligen in der industriellen Gesellschaft*. Essen 1964.

Anfossi A.: *Funzione della parrocchia e partizipazione di parrocchiani alla vita religiosa in comuni agricoli della Sardegna*. „Quaderni di Sociologia” 16:1967 nr 2 s. 190—216.

Aschenbrenner K., Kappe D.: *Grossstadt und Dorf als Typen der Gemeinschaft*. Opladen 1965.

Bacht H.: *Autorität und Partnerschaft in der Gemeinde*. „Orientierung” 34:1970 s. 188—192.

Bahrtdt H. P.: *Die moderne Grossstadt. Soziologische Unterlegungen zum Städtebau*. Reinbeck 1961.

Bodzenta E., Greinacher N., Grond L.: *Die Regionalplanung in der Kirche*. Mainz 1965 s. 11—95.

Boos-Nünning U.: *Dimensionen der Religiosität*. Mainz 1972.

Tenże: *Soziale Schicht und Religiosität*. W: *Gemeindepraxis. Analysen und Aufgaben*. Wyd. N. Greinacher, N. Mette, W. Möhler. München-Mainz 1979 s. 52—67.

Boulard F.: *Appartenance religieuse et pastorale*. W: *Appartenance religieuse*. Bruxelles 1965 s. 196—212.

Breid F.: *Daten und Impulse zur Landpastoral. Ergebnisse der Dekanats-Untersuchung Sarleinsbuch*. Linz-Wien 1982.

Bressan V.: *La participation sociale dans la vie d'une paroisse urbaine*. „Social Compass” 9:1962 s. 243—257.

Brown E.: *Zum Verhältnis von formaler und informaler Teilnahme*. W: *Der beschäftigte Mensch*. Wyd. G. Zimpel. München 1970 s. 157—162.

Brunetta G.: *La parrocchia in Italia*. „Aggiornamenti Sociali” 1970 nr 2 s. 151—164.

Ciupak K.: *Parafia a środowisko społeczne*. „Wychowanie” 1963 s. 26—29.

Tenże: *Parafia i religijność w interpretacji katolickich socjologów*. „Wiś i Rolnictwo” 1974 nr 2 s. 179—182.

Tenże: *Parafianie? Wiejska parafia katolicka*. Warszawa 1961.

Tenże: *Socjologiczny obraz parafii matomiasteckowej*. „Człowiek i Światopogląd” 1969 nr 2 s. 22—42.

Dahm K. W.: *Pfarrer. Empirische Aspekte*. München 1971.

De Bruin H., Heinz H. J.: *Lasst die Kirche in der Dorf. Überlegungen zur Landsselsorge aufgrund einer Meinungsfrage*. Limburg 1980.

Dempf A.: *Religionssoziologie der Christenheit. Zur Typologie christlicher Gemeinschaftsbildungen*. München-Wien 1972.

Deschwanden L.: *Eine Rollenanalyse des katholischen Pfarreipriesters*. „Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie” 4:1968 s. 123—155.

Tenże: *Die Rolle des Gemeindepriesters zwischen Kirche und Gesellschaft*. W: *Religion im Umbruch*. Wyd. J. Wössner. Stuttgart 1972 s. 395—409.

Emeis D.: *Die Gruppe in der Kirche. Ein Weg zur Überwindung der Identitätskrise im Glauben*. „Diakonia” 4:1975 s. 223—234.

Tenże: *Gruppen als Mitträger der Gemeinde*. „Diakonia” 7:1976 s. 20—30.

Engelke E.: *Die Pfarrgemeinde — eine geschlossene Gesellschaft? W: Marsch ins Getto?* Wyd. K. Lehmann, K. Rahner. München 1973 s. 24—31.

Filimonow K. O.: *Wspólnota religijna w socjalistycznym mieście*. „Euhemer” 1977 nr 4 s. 17—26.

Fleckenstein H.: *Kirchenbesuch und aktive Mitarbeit am kirchlichen Leben — in ihrer Beziehung zum Verhältnis zur Kirche und Gemeinde*. W: *Befragte Katholiken — Zur Zukunft von Glaube und Kirche*. Wyd. K. Forster, Freiburg-Basel-Wien 1973 s. 73—82.

- Förster K.: *Religiös ohne Kirche? Eine Herausforderung für Glaube und Kirche*. Mainz 1978.
- Fragen der Pfarrgemeinde in der Grossstadt. *Problem, Strukturen, Hinweise*. Essen 1965.
- Fuchs A.: *Untersuchungen zur emotionalen Bedeutung religiöser Konzepte*. „Internationales Jahrbuch für Wissens und Religionssoziologie“ 10:1976 s. 117—148.
- Fürstenberg F.: *Religionssoziologie*. W: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. Tübingen 1961 s. 1027—1032.
- Tenze: *The future scope of the sociology of the parish*. „Social Compass“ 13:1966 s. 305—308.
- Gabriel K.: „Messung“ pastoralen Erfolges religionssoziologisch. W: *Erfolgreiche — nicht erfolgreiche Gemeinde*. Paderborn-München 1981 s. 84—94.
- Gemeindereform-Prozess an der Basis*. Thesen von O. Schreuder und Stellungnahmen von W. Krammy und E. Walter. Freiburg-Basel-Wien 1970.
- Glatzel M.: *Gemeindebildung und Gemeindestruktur. Ein Beitrag der christlichen Sozialwissenschaft zu einer Kernfrage des christlichen Lebens*. München-Paderborn-Wien 1976.
- Tenze: *Soziologische Aspekte der Seelsorgerrolle*. „Stimmen der Zeit“ 96:1971 s. 31—42.
- Goddijn W. H.: *Kirche als Institution. Einführung in die Religionssoziologie*. Mainz 1963 s. 146—167.
- Golomb E.: *Seelsorgsplanung in der Grossstadt*. „Trierer Theologisches Zeitschrift“ 73:1963 s. 129—149.
- Tenze: *Teoretyczne rozważania nad modelem działalności duszpasterkiej w mieście*. W: *Ludzie—wiara—Kościół. Analizy socjologiczne*. Warszawa 1966 s. 311—332.
- Greinacher N.: *Analyse der kirchlichen Gemeinde*. W: *Gemeindepraxis. Analysen und Aufgaben*. Wyd. N. Greinacher, N. Mette, W. Möhler. München-Mainz 1979 s. 9—14.
- Tenze: *Die christliche Gemeinde in soziologischer Sicht*. W: *Die Kirche in der Stadt*. T. 1. Wien 1967 s. 265—278.
- Tenze: *Die christliche Gemeinde in soziologischer Sicht*. W: *Die Kirche W: Die Kirche in der Stadt*. T. 1. Wien 1967 s. 61—80.
- Tenze: *Die Kirche in der städtischen Gesellschaft*. Mainz 1966.
- Tenze: *Soziologie der Pfarrei*. W: *Handbuch der Pastoraltheologie*. T. 3. Freiburg-Basel-Wien 1972 s. 111—138.
- Groner F.: *Sonntagsbesuch in religionssoziologischer Sicht*. „Pastoralblatt für die Diözesen Aachen, Berlin, Essen, Köln“ 17:1965 s. 75—83.
- Grumelli A.: *Exigences fonctionnelles de la paroisse et pastorale des marginaux*. „Social Compass“ 11:1964 s. 63—69.
- Tenze: *Spunti di sociologia parrocchiale*. „Aggiornamenti Sociali“ 11:1963 s. 699—710.
- Hepp N.: *Funktion und Struktur christlicher Gemeinde*. Würzburg 1971.
- Hermanus M.: *Kirche als soziale Organisation. Zwischen Partizipation und Herrschaft*. Düsseldorf 1979 s. 53—63, 112—122.
- Hillery G. A.: *Definitionem von Gemeinde*. W: *Materialien zur Siedlungssoziologie*. Wyd. P. Atteslander, B. Haam. Köln 1974 s. 34—44.
- Hoffmann L.: *Management und Gemeinde*. W: *Religion um Umbruch*. Wyd. J. Wössner. Stuttgart 1972 s. 369—394.
- Houtart F.: *Elementi di sociologia riguardo al culto di una comunità parrocchiale*. „Diakonia“ 1969 nr 4 s. 252—259.
- Tenze: *Explosion der Kirche. Die Krise der Institution*. Salzburg 1969 s. 56—65.
- Tenze: *Note sur la sociologie de la paroisse comme assemblée eucharistique*. „Social Compass“ 10:1963 s. 75—91.

- Tenże: *Pastorale missionaire et pastorale dans les grandes villes*. „Parole et Mission” 5:1962 s. 55—79.
- Tenże: *Planowanie parafii wiejskiej*. W: *Ludzie — wiara — Kościół. Analizy socjologiczne*. Kraków 1966 333—347.
- Tenże: *Socjologia parafii jako zgromadzenia eucharystycznego*. W: *Ludzie — wiara — Kościół. Analizy socjologiczne*. Kraków 1966 s. 389—407.
- Houtart F., Remy J.: *Die Anwendung der Soziologie in der pastoralen Praxis — heutiger Stand*. „Concilium” 1:1965 s. 209—226.
- Tenże: *Milieu urbain et communauté chrétienne*, bmv 1968.
- Jansen A.: *Die Kirche in Grossstadt. Überlegungen zu Organisations- und Strukturfragen der Kirche in der industriellen Grossstadt*. Freiburg-Basel-Wien 1969 s. 50—192.
- Jetter W.: *Die Chancen der Ortsgemeinde*. „Wissenschaft und Praxis in Kirche und Gesellschaft” 1:1977 s. 2—18.
- Jonaczyk Z.: *O nowy styl kierowania parafią*. „Poznańskie Studia Teologiczne” 2:1978 s. 111—120.
- Kamiński R.: *Środowisko społeczne a przynależność do parafii w świetle badań socjologicznych KUL*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 28:1981 z. 6 s. 167—187.
- Katholiken und Pfarrgemeinde*. Institut für kirchliche Sozialforschung des Bistums Essen, Bericht nr 90, Essen 1976.
- König R.: *Einige Bemerkungen zur Soziologie der Gemeinde*. „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie” 1:1965 s. 1—11.
- Tenże: *Gemeinde*. W: *Das Fischer Lexikon. Soziologie*. Frankfurt am M. 1967 s. 81—92.
- Tenże: *Soziologische Orientierungen. Vorträge und Aufsätze*. Köln 1965.
- Köster R.: *Die soziale Struktur der Gemeinde*. W: *Christliche Gemeinde und Gesellschaftswandel*. Wyd. J. Beckmann. Stuttgart-Berlin 1964 s. 107—115.
- Kreyssing P., Kugler G.: *Kirche in der Grossstadt. Chancen und Aufgaben der Gemeinde in Städtischenballungsraum*. „Wissenschaft und Praxis in Kirche und Gesellschaft” 10:1976 s. 436—451.
- Kuhne W.: *Die ländische Gebietskirche*. „Lebendige Seelsorge” 18:1967 s. 202—208.
- La Iglesia y la Ciudad. 4 estudios sobre pastoral urbana y sociologia parroquial*. Barcelona 1967.
- Laloux J.: *Planowanie parafii wiejskiej*. W: *Ludzie — wiara — Kościół. Analizy socjologiczne*. Kraków 1966 s. 363—388.
- Tenże: *Seelsorge und Soziologie. Eine praktische Einführung für die Gemeindefarbeit*. Luzern-München 1969.
- Lange R.: *Bedeutung und Aufgabe der Pfarrei für die soziale Integration unserer Gesellschaft*. „Schlesisches Priesterjahrbuch” 7—9:1969 s. 225—237.
- Tenże: *Die Pfarrei im gesellschaftlichen Strukturwandel*. W: *Die Kirche im Wandel der Zeit*. Festgabe für J. Kard. Höffner. Wyd. F. Groner. Köln 1971 s. 647—658.
- Tenże: *Die Pfarrei im Spannungsfeld der pluralistischen Gesellschaft als soziologische Strukturproblem*. „Stimmen der Zeit” 89:1964 s. 419—435.
- Lauwers J.: *De parochie in sociologisch perspectief*. „Collectanea Mechliniensia” 52:1967 s. 210—227.
- Limberty S.: *Componenti sociologiche della Chiesa locale*. W: *Diocesi, parrocchie e comunità di base. Atti della XVI Settimana Nazionale di Aggiornamento Pastorale*. Roma 1972 s. 101—129.
- Lohse J. M.: *Kirche ohne Kontakte? Beziehungsformen in einem Industrieraum*. Stuttgart-Berlin 1967.
- Majka J.: *Parafia jako środowisko kształtowania moralności*. W: Po-

wołanie człowieka. W służbie Ludowi Bożemu. T. 6. Poznań-Warszawa 1983 s. 302—315.

Tenże: *Problem typologii parafii*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 18:1968 z. 3 s. 43—52.

Tenże: *Socjologia parafii. Zarys problematyki*. Lublin 1969, wyd. drugie 1971.

Tenże: *Spoleczna struktura parafii*. „Homo Dei” 33:1964 nr 2 s. 82—90.

Tenże: *Spoleczne ośrodki kultu religijnego. Próba teorii*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 16:1969 z. 3 s. 65—82.

Mariański J.: *Identyfikacja z parafią miejską (Badania na terenie Płocka)*. „Więź” 16:1973 nr 11 s. 40—53.

Tenże: *Parafia miejska jako grupa społeczna. Analiza teoretyczno-empiryczna*. „Chrześcijanin w Świecie” 9:1977 nr 3 s. 79—93.

Tenże: *Parafianie miejscy a normy moralne. (W oparciu o badania w Płocku)*. „Więź” 16:1973 nr 6 s. 46—60.

Tenże: *Patologia kierownictwa parafialnego. Aspekty socjologiczne*. „Roczniki Nauk Społecznych” 5:1977 s. 105—129.

Tenże: *Profile religijne dawnych i nowych mieszkańców parafii miejskiej*. „Chrześcijanin w Świecie” 7:1975 nr 5 s. 51—74.

Tenże: *Wiedza o parafii i Kościele jako element więzi parafialnej. Na podstawie badań w parafii płockiej w 1969 r.* „Ateneum Kapłańskie” 66:1974 nr 394 s. 292—308.

Tenże: *Więź parafii miejskiej z duchowieństwem. Badania w Płocku*. „Więź” 17:1974 nr 11 s. 75—86.

Tenże: *Zbiorowa celebrowanie niedzielnej Mszy św. a budowa wspólnoty parafialnej*. „Homo Dei” 43:1974 nr 1 s. 12—17.

Menges W., Greinacher N.: *Die Zugehörigkeit zur Kirche. Bericht über die siebte internationale Konferenz für Religionssoziologie in Königstein (Taurus vom 30. Juni bis 2. Juli 1962)*, Mainz 1964.

Neumann B.: *Die Gemeindehelferin in der Ortskirchengemeinde. Eine krichensoziologische Untersuchung zu Berufspraxis und Berufsschicksal*. Frankfurt am M. 1974.

Pin E.: *Can the Urban Parish be a Community?* „Social Compass” 8:1961 s. 503—534.

Tenże: *La paroisse catholique. Les formes variables d'un système social*. Rome 1968.

Tenże: *La paroisse rurale a la paroisse urbaine*. W: H. Carrier, E. Pin. *Essais de sociologie religieuse*. Paris 1967 s. 453—471.

Tenże: *La paroisse urbaine peut-elle être une communauté?* W: H. Carrier, E. Pin. *Essais de sociologie religieuse*. Paris 1967 s. 473—510.

Piwoński W.: *Miejsce i rola Kościoła ludowego w społeczeństwie polskim*. „Przegląd Powszechny” 1982 nr 1—2 s. 61—87.

Tenże: *Parafia jako grupa społeczna*. „Zeszyty Naukowe KUL” 12:1969 nr 3 s. 43—52.

Tenże: *Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym*. Warszawa 1977.

Tenże: *Religijność wiejska w warunkach urbanizacji*. Warszawa 1971.

Tenże: *Sytuacja religijna w środowisku PGR a duszpasterstwo*. „Przegląd Powszechny” 1983 nr 7—8 s. 137—158.

Proprotnik H.: *Die Bedeutung der Pfarrsoziographie für die heutige Seelsorge*. „Osterreichisches Klerusblatt” 1963 s. 111—113.

Religijność ludowa. Ciągłość i zmiana. Praca zbiorowa pod red. W. Piwońskiego. Wrocław 1983.

Remy J.: *Les institutions ecclesiastiques en civilisation urbaine et industrielle*. „Social Compass” 13:1966 s. 39—52.

Remy J., Hambye F.: *Crise de la communauté? Situation provisoire ou changement culturel?* „Lumiere et vie” 19:1969 nr 93 s. 85—111.

- Remy J., Hiernaux J. P., Servais E.: *Le phénomène paroissial aujourd'hui. Elements pour une interrogation sociologiques*, „Lumière et Vie” 25:1975 nr 123 s. 27—32.
- Ritter R.: *Soziologie und Seelsorge*. „Theologie der Gegenwart” 7:1964 s. 166—168.
- Scarpati R.: *La parrocchia e la città*. „Studi Sociali” 1962 s. 318—339.
- Schilling H.: *Pastorale Praxis im gesamtgesellschaftlichen Kontext*. W: *Gemeindepraxis. Analysen und Aufgaben*. Wyd. N. Greinacher, M. Mette, W. Möhler. München-Mainz 1979 s. 142—157.
- Schloz R.: *Gemeinde als konziliare Gemeinschaft*. W: *Gemeindepraxis. Analysen und Aufgaben*. Wyd. N. Greinacher, N. Mette, W. Möhler. München-Mainz 1979 s. 158—169.
- Schmied G.: *Der Pfarrgemeinderat als Kommunikationssystem. Eine empirische Untersuchung von acht Pfarrgemeinderäten in Südhessen*. München 1974.
- Schneider L.: *Grundbedürfnisse und Gemeindebildung. Soziale Aspekte für eine menschliche Kirche*. München-Mainz 1982.
- Tenze: *Kirchgang in einer Grossstadt. Trenduntersuchung in 16 Pfarrgemeinden*. Köln 1973.
- Tenze: *Pastoralsoziologie des Kirchganges*. Opladen 1980.
- Tenze: *Zeitbudget und Messbesuch in einer Pfarrei*. Unveröffentlichtes Manuskript, Düsseldorf 1966.
- Schreuder O.: *Gestaltwandel der Kirche*. Olten-Freiburg 1967.
- Tenze: *Kirche im Vorort. Soziologische Erkundung einer Pfarrei*. Freiburg im Br. 1962.
- Selg O.: *Seelsorge in der Stadt. Pastoralsoziologische Überlegungen zur Organisation der Kirche in der Stadt Heilderberg*. Adelaried bei Augsburg 1968.
- Sokolski A.: *Program badania dzielnic w celu zaplanowania parafii*. W: *Ludzie — wiara — Kościół*. Analizy socjologiczne. Kraków 1966 s. 348—362.
- Spiegel Y.: *Der Pfarrer im Amt. Gemeinde — Kirche — Öffentlichkeit*. München 1970.
- Tenze: *Pfarrer ohne Ortsgemeinde. Berichte, Analysen und Beratung*. München-Mainz 1970.
- Steinmüller W.: *Gemeinde und Gesellschaft. Die Zukunft der Kirche in einer demokratischen Gesellschaft*. „Una Sancta” 24:1969 s. 175—188.
- Tokarczuk I.: *Próba typologii parafii wiejskich na Ziemiach Zachodnich*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 13:1966 nr 3 s. 53—65.
- Tonna B.: *Sociologia nella pastorale della parrocchia e della diocesi*. Roma 1969.
- Van de Spijker H.: *Befragte Gemeinde. Eine Untersuchung im Dienste der pastoralen Verkündigung*. Rapperswill 1970.
- Voyé L.: *Sociologie du geste religieux. De l'analyse de la pratique dominicale en Belgique à une interpretation theoretique*. Bruxelles 1973.
- Werrengia G.: *Parrocchia, urbanesimo e secolarizzazione*. Napoli 1978.
- Wierzbicki Z. T.: *Tradycyjna religijność wiejska. Badania monograficzne we wsi Zacisze*. „Roczniki Socjologii Wsi” 8:1968 s. 189—211.
- Zadra D.: *La conoscenza della parrocchia mediante lo schedario*. W: *Atti del primo Symposium di sociologia religiosa e cura del Centro USE*. Brescia 1963 s. 215—231.

ks. Ryszard Kamiński, Lublin